

JAN CZAJA

PROF. DR HAB., KRAKOWSKA AKADEMIA IM. ANDRZEJA FRYCZA
MODRZEWSKIEGO

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4727-2754](https://orcid.org/0000-0002-4727-2754)

Umowy konkordatowe Polski ze Stolicą Apostolską w okresie do III rozbioru

1. Historyczne znaczenie konkordatów; 2. Pojęcie konkordatu. Forma i strony umowy; 3. Natura prawna konkordatów; 4. Przedmiot konkordatów; 5. Umowy konkordatowe we wczesnym okresie państwowości polskiej: od XI do XV wieku; 6. Umowy konkordatowe w okresie od XVI do XVIII wieku; 7. Konkordaty w XVII i XVIII wieku; 8. Podsumowanie.

1

Umowy konkordatowe zawierane są niemal od tysiąca lat, dlatego aspekt historyczny jest niezwykle ważny, gdyż przez ten długi okres zmieniały się ich cechy przymiotne, w tym nazwa, przedmiot, forma i język. Funkcjonowanie w różnych porządkach prawnych: państwowym i kościelnym, powodowało, że rozwijały się różne teorie dotyczące zarówno natury prawnej konkordatów, jak i ich wykonywania i obowiązywania. Trzeba podkreślić, że konkordat angażując dwie strony, dane państwo i Kościół, dotyczy głównie spraw religii katolickiej na obszarze tego państwa, co teoretycznie nie powinno budzić animozji w państwach religijnie unitarnych, może natomiast tworzyć roszczenia do podobnych regulacji przez inne religie w państwach wielowyznaniowych. W praktyce sytuacja jest dużo bardziej skomplikowana, ponieważ umowy konkordatowe budziły i nadal budzą emocje, będąc często pretekstem w walce politycznej z powodów nasilania się procesów laicyzacyjnych lub odwrotnie – w przypadkach uprzywilejowania kleru lub Kościoła.

Długa historia konkordatów, niezmiennosc istoty, mimo modyfikacji form, w warunkach zmian środowiska międzynarodowego, powodowały, że pojawiały się spekulacje, że są to umowy w swej formie i treści przestarzałe i jako takie powinny zostać zastąpione innymi porozumieniami. Oczekiwania takie pojawiły się wraz z dokonaniem przez Jana XXIII otwarciem Kościoła na świat współczesny, słynnym *aggiornamento*, oraz ze zwołanym przez papieża II soborem

watykańskim (1962–1965)¹. Oczekiwane zmiany nie nadeszły i wielowiekowa instytucja konkordatów zachowała swą aktualność także w procesie uwspółcześniania Kościoła.

Założeniem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu prawnej i historycznej problematyki konkordatów, ich istoty i roli w kształtowaniu stosunków państwo – Kościół w Polsce, w okresie od zarania państwowości aż do III rozbioru. Stosunki Polski z Rzymem, zarówno polityczne, jak i religijne, odegrały ogromną rolę w historii państwowości polskiej, współtworząc ją i umacniając oraz sytuując Polskę w orbicie państw zachodnich, w obszarze cywilizacji zachodniej. Wyrazem formalnych związków były także umowy konkordatowe. Odzwierciedleniem roli i funkcji konkordatów w – historycznym i współczesnym – polskim porządku prawnym i budowaniu stosunków państwo – Kościół mogą być słowa papieża Jan Pawła II wypowiedziane w odniesieniu do konkordatu zawartego między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w 1993 r.:

Konkordat kształtuje podstawy prawne dla właściwego ułożenia stosunków między Kościołem a Państwem. Ta międzynarodowa umowa sprzyja budowaniu w Polsce demokratycznego państwa, w którym panuje ład prawny, moralny i społeczny oraz harmonizuje współżycie i współdziałanie wszystkich obywateli. Konkordat jest wyrazem służby społeczeństwu i dobru wspólnemu, a zarazem nawiązuje do wielowiekowej chrześcijańskiej tradycji narodu².

2

Termin „konkordat” pochodzi od łacińskiego słowa *concordere*, co oznacza „uzgadniać”, „zgadzać się”. Nazwy *concordata* po raz pierwszy do umowy między państwem a Kościołem użył papież Mikołaj V w bulli *Ad sacram Petri* z 19 marca 1448 r. Nie jest to jedyna nazwa stosowana na oznaczenie tego rodzaju umowy. W historii konkordatów stosowane były jeszcze takie nazwy jak: *conventiones*, *concordiae*, *pax*, *pacta conventa*, *modus vivendi*, *bullae* i inne. Choć sama nazwa

¹ Głos na ten temat zabierał często jeden z najwybitniejszych znawców prawa kanonicznego Pietro Agostino D'Avack. 19 stycznia 1970 r. na kongresie kanonistów w Rzymie stwierdził on m.in., że biorąc pod uwagę procesy we współczesnym świecie, można sobie wyobrazić, że Kościół zrezygnuje z gwarancji konkordatowych, a swobodę działania w poszczególnych państwach będzie sobie zapewniał poprzez inne formy działalności dyplomatyczno-prawnej. Przytaczam za T. Włodarczykiem, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974, s. 5.

² Słowa te Jan Paweł II wypowiedział 11 lipca 1995 r. na audiencji dla ambasadora polskiego przy okazji wręczania listów uwierzytelniających, „L'Osservatore Romano”, 17.07.1995, s. 6, tłumaczenie za *Konkordaty polskie. Historia i Terażniejszość*, red. J. Krugowski, Lublin [cop. 2019], s. 6.

„konkordat” sugeruje doprowadzanie do ugody, *concordatuum*, to nierzadko pojęcie konkordatu, a także definicja były rozumiane i określane nieco inaczej przez strony tych umów w różnych okresach ich historii. Nie było jednomyślności nawet co do podmiotów zawierających konkordat, co częściowo wiązało się w nowszych okresach także ze skutkami *debellatio* Państwa Kościelnego w 1870 r., a następnie z podpisaniem w 1929 r. przez Stolicę Apostolską i zjednoczone państwo włoskie traktatów laterańskich³. W traktatach tych Włochy uznały prawnomiędzynarodową podmiotowość Stolicy Apostolskiej, potwierdzoną następnie *de iure i de facto* przez uznanie tego faktu przez państwa i praktykę międzynarodową. Odtąd zaczęło dominować określenie konkordatów jako umów międzynarodowych.

Wiązało się to także z ewolucją nazewnictwa i terminologii prawnej stosowanej zresztą nie tylko w konkordatach, ale także w innych umowach międzynarodowych, gdy po traktatach westfalskich z 1648 r., a zwłaszcza po rewolucji francuskiej oraz wykształceniu się państw narodowych, zmieniał się pojęcie nosiciela suwerenności – z władców przeniosło się ono na państwa narodowe, i coraz częściej to nazwy podmiotów państwowych zaczęto umieszczać jako strony umów. Wyodrębnienie podmiotowości prawnomiędzynarodowej Stolicy Apostolskiej było czynnikiem rewolucyjnym dla zagadnienia podmiotowości w teorii i praktyce prawa międzynarodowego, oddziałującym jednocześnie na pojęcie stron konkordatów. Rosła świadomość prawna, że stronami tej umowy międzynarodowej po wydarrzeniach 1870 r. są dwa odmienne z charakteru podmioty prawa: państwo i podmiot niepaństwowy. Ta nierównowaga kazała niektórym przedstawicielom doktryny prawa międzynarodowego szukać innych formuł prawnych. Doprowadziło to do wysunięcia koncepcji określającej stosunek między stronami konkordatów jako *interpotestative*, normującej stosunki między dwoma władzami suwerennymi, w przeciwieństwie do umów między państwami określonymi jako *interetatique* lub umowami międzynarodowymi, *internationale*⁴. Koncepcja ta zyskała wielu zwolenników także w polskim piśmiennictwie⁵.

Aby kwestię tę zilustrować, należy sięgnąć do historii konkordatów. Przez różne okresy jako podmiot kościelny zawierający konkordat wymieniano papieża,

³ Szerzej na ten temat: J.T. Delos, *Le Traité du Lateran et la situation juridique nouvelle de la Papauté*, „Revue Générale de Droit International Public” 1929, № 36, s. 452–478.

⁴ Koncepcję taką wysunął francuski badacz Yves de la Briere w pracy *Le Droit concordataire dans le nouvelle Europe*, „Recueil des Cours de l’Académie de droit international de la Haye” 1938, t. 63, s. 371.

⁵ Zob. obszerną pracę Antonio Martinez Blanco na ten temat: *Derecho interpotestativo eclesiástico (naturaleza de las normas de fuente externa sobre materia eclesiástica)*, „Revista de Estudios Políticos” 1973, № 187, s. 227–232. W polskim piśmiennictwie: T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 12.

władze kościelne, Kościół rzymskokatolicki. Przedstawiciele doktryny kościelnej przez wieki stali na stanowisku, że prawo do zawierania konkordatów przysługuje tylko papieżowi, a dopiero rozwój koncepcji podmiotowości prawnomiędzynarodowej sformalizował ten rodzaj traktatów i w doktrynie prawa międzynarodowego uznano, że stronami są Stolica Apostolska i dane państwo. Za klasyczną definicję konkordatu, zwierającą stanowisko kościelne, należy uznać tę sformułowaną przez jednego z najwybitniejszych badaczy konkordatów – Auctore Camillo Tarquiniego. Określał on konkordat jako „partykularne prawo kościelne, wydane przez papieża dla określonego kraju, na prośbę zwierzchnika danego kraju, potwierdzone specjalnym zobowiązaniem tegoż zwierzchnika do jego stałego przestrzegania”⁶.

W definicji tej pobrzmiwa echo jednej z pierwszych umów konkordatowych – konkordatu wormackiego zawartego w 1122 r. w Wormacji między papieżem Kaliksem II a cesarzem Henrykiem V. Konkordat ten, kończący spór o inwestyturę, miał formę podwójnego oświadczenia (*duplex declaratio*): *privilegium Calisti* i *privilegium Henrici V*. Formułę tę zawierały także inne konkordaty, a raczej umowy konkordatowe, gdyż sama nazwa *concordata* pojawiła się znacznie później. Za formę taką należy uznać także stosowaną w różnych okresach historii wymianę not między stronami, uzupełniającymi wcześniej zawarte umowy lub precyzujące poglądy stron. Były to tzw. noty wyjaśniające (*notae explicative*) lub precyzujące (*notae perfectivae*).

Inną formą umowy konkordatowej jest promulgacja bulli papieskiej, ogłaszająca wspólnie uzgodnione sprawy. Tego typu aktami potwierdzano *de iure* ustalenia dotyczące granic administracyjnych jednostek kościelnych, tworzenia urzędów i nadawania beneficjów kościelnych oraz zasady ich zmian. W odniesieniu do Polski początkowała tego typu akty prawne bulla Leona X *Romanus Pontifex* z 1519 r., a w okresie do utraty przez Polskę niepodległości w 1795 r. zawarto w tej formie jeszcze cztery umowy konkordatowe⁷.

W czasach od 1870 r. z reguły jako strona kościelna występuje Stolica Apostolska. Obok stron zawierających umowy konkordatowe, jako podmioty konkordatów wymieniane są niekiedy przez specjalistów tej problematyki także adresaci umów, jako „podmioty wolności religijnej w życiu publicznym”. Józef Krukowski dzieli je „na podmioty wolności religijnej w wymiarze indywidualnym, jako

⁶ A.C. Tarquini, *Iuris ecclesiastici publici institutiones*, Ed. 19, Romae 1906, s. 73, tłumaczenie za T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 12.

⁷ Wymienia je A. Mercati w zbiorze *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra La Santa Sede e le Autorità Civili*, Romae 1954, vol. I: 1098–1914. Były to: umowy w sprawie beneficjów w Polsce z 27 marca i 1 grudnia 1525 r. (bulli Klemensa VII *Cum singularem*), konkordat z 6 sierpnia 1736 r. w sprawie opactw w Polsce oraz bulla Klemensa XII *Summi atque aeterni Pastoris* z 1737 r. zatwierdzająca i uzupełniająca traktat z 1736 r.

wierni, członkowie Kościoła katolickiego” i „podmioty wolności religijnej w wymiarze wspólnotowym i instytucjonalnym, znajdujące się na terytorium danego państwa”⁸.

Jedynym językiem, w którym sporządzano konkordaty aż do początków XVIII w., była łacina. Później zaczęły pojawiać się konkordaty sporządzane w języku włoskim, który stopniowo zaczął spełniać w praktyce konkordatowej podobną rolę co język francuski w dyplomacji i w zakresie umów między państwami. Jako język pomocniczy używany był także hiszpański oraz niemiecki.

W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się pierwsze konkordaty sporządzane w dwu językach. Obok preferowanego przez Stolicę Apostolską języka, umowy konkordatowe zaczęto sporządzać także w języku kraju, z którym były one zawierane. W przypadku dwu wersji językowych w klauzulach końcowych konkordatu umieszczana była informacja o tym, który z języków jest uznawany za autentyczny lub że oba spełniają taką funkcję.

3

Konkordat jest umową prawa międzynarodowego zawieraną między dwoma podmiotami, z których jeden jest państwem, drugi – Stolica Apostolska – powszechnie uznanym podmiotem prawa międzynarodowego, mającym jako jeden z atrybutów podmiotowości *ius contrahendi*, czyli prawo do zawierania umów międzynarodowych⁹. W imieniu Stolicy Apostolskiej (organu kierowniczego) prawo to przysługuje papieżowi, jako jej najwyższemu przedstawicielowi i głowie Kościoła katolickiego. Umowy konkordatowe wymagają ratyfikacji, której dokonuje papież, a także uchwalenia, wykonawczych aktów prawnych w celu wprowadzenia ich do porządku prawnego państwa.

Specyficzny charakter konkordatów rodził różne teorie i poglądy w powyższym zakresie, zarówno w doktrynie państwowej, jak i kościelnej. Spośród nich trzy należy uznać za podstawowe: teorię legalną, teorię przywileju i teorię kontraktową. Pierwsza zakłada, że konkordat jest ugodą opartą na stwierdzeniu zgodności zaopatrywania państwa i Kościoła w podstawowych sprawach i kierunkach, która ma

⁸ Zob. J. Krukowski, *Pojęcie i rodzaje konkordatów*, [w:] *Konkordaty Polskie...*, op. cit., s. 22–23.

⁹ Nie jest to jedyny atrybut podmiotowości prawnomiędzynarodowej Stolicy Apostolskiej, gdyż posiada ona także prawo legacji (*ius legationis*). Odrębną podmiotowość prawnomiędzynarodową ma Państwo Watykańskie, *Lo Stato della Città del Vaticano* – państwo karłowate, ale posiadające zdolności prawne właściwe każdemu państwu, choć funkcje państwowe tego bytu są znacznie ograniczone. Więcej zob.: J. Czaja, *Prawnomiędzynarodowy status Watykanu*, Warszawa 1983, s. 106–167.

moc obowiązującą dla kleru i wiernych wtedy, gdy postanowienia konkordatu zostały opublikowane jako ustawa państwowa. Zgodnie z teorią legalną konkordat jest zatem prawem państwowym, dlatego uchylene jego obowiązywania zależy wyłącznie od państwa¹⁰. Teoria ta, głoszona głównie na obszarze wpływów kultury i języka niemieckiego (Niemcy, Austria, Szwajcaria), wywodzi się z rozszerzonej interpretacji uprawnień państwa wynikających z suwerenności, zgodnie z którą państwo ma prawo w sposób jednostronny regulować wszystkie sprawy na swoim terytorium. Kościół natomiast, w przeciwieństwie do państwa, nie jest „społecznością doskonałą” (*societas perfecta*), jak to ujmował Kodeks kanoniczny, lecz tylko „stowarzyszeniem otrzymującym swą osobowość prawną od państwa. Nie może zatem zawierać równoprawnych umów”¹¹.

Teoria przywileju (zwana także „papalną”) głoszona przez doktrynę kościelną, zakłada w swej klasycznej postaci wyższość Kościoła nad państwem, a konkordat za przywilej udzielony przez papieża państwu. Konkordat nie jest ani ugodą, ani umową, a fakt, że dochodzi on do skutku w wyniku porozumienia z państwem, wyznawcy tej teorii interpretują jako wyrażenie zgody przez państwo na jego wykonywanie i przestrzeganie zawartych w nim postanowień¹². W okresie po drugiej wojnie światowej wyznawcy teorii papalnej nieco osłabili jej wydźwięk, przyznając, że konkordat jest umową, lecz jednocześnie podkreślając, że jedna ze stron – państwo, ma obowiązki i przywileje udzielone przez Kościół, zaś strona kościelna ma jedynie prawa¹³.

Teoria kontraktowa uznaje konkordat za umowę jednakowo obowiązującą obie strony jako podmioty prawa międzynarodowego. Podkreśla ona jednak różnicę między konkordatami a innymi umowami międzynarodowymi. Umowy zawierane między państwami normują kwestie i interesy tych państw, natomiast konkordaty dotyczą osób, które są jednocześnie obywatelami danego państwa i wiernymi Kościoła. Ta specyfika konkordatów nie przekreśla jednak ich natury prawnej jako umowy prawa międzynarodowego. Dotyczy to każdego elementu w procesie zawierania konkordatów, a więc negocjowania, parafowania i podpisania, obowiązku ratyfikacji, a także innych warunków ich obowiązywania.

¹⁰ Głównymi głosicielami tej teorii byli Paul Hinschius oraz przedstawiciele doktryny niemieckiej. Nie bez wpływu na to miało zróżnicowanie religijne w Niemczech i duże wpływy religii protestanckiej. Teoria wiązała się z programem *Kulturkampf*. Główne tezy Hinschius zawarł w pracy *Staat und Kirche*, Freiburg i.B. 1883, s. 27–28, a także w artykule pod tym samym tytułem, opublikowanym w „Neue Folge” 1884, vol. 7(26), s. 124–139.

¹¹ Przytaczam argumentację za J. Wiślickim, *Konkordat. Studium prawne*, Lublin 1926 (Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, nr 2), s. 46.

¹² Tak ujmuje to A.C. Tarquini, *op. cit.*, s. 73–75.

¹³ Więcej na ten temat: T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 13.

Konkordaty są umowami bezterminowymi. Zdarzały się jednak w historii wyjątki od tej reguły i jako przykłady podawane są: konkordat z Niemcami z 1418 r. zawarty na pięć lat¹⁴ oraz konkordat zawarty z Łotwą z 30 maja 1922 r., przewidujący trzyletni czas obowiązywania z możliwością „milczącego” przedłużania z roku na rok, chyba, że układ zostałby wypowiedziany przez jedną ze stron na sześć miesięcy przed jego upływem¹⁵.

Można więc stwierdzić, że konkordaty są przykładami tzw. układów wieczystych, choć w praktyce ich żywot prawny był czasowo ograniczony, a ich wygasanie w niczym nie odbiega od ogólnych zasad prawa międzynarodowego traktatowego. Okoliczności powodujące wygaśnięcie konkordatów to upływ czasu na który umowę zawarto, wzajemna zgoda stron co do wygaśnięcia umowy, a także wypowiedzenie umowy przez jedną ze stron.

Przyczyną szczególną, na ogół nie wymienianą w umowach, lecz uznawaną za ogólną zasadę prawa traktatowego (art. 60 pkt 1 konwencji genewskiej o prawie traktatów z 1969 r.¹⁶), jest istotne pogwałcenie umowy przez jedną ze stron, co upoważnia drugą stronę do odstąpienia od umowy lub jej zawieszenia w całości lub w części. Należy zaznaczyć, że strony mogą różnić się i inaczej oceniać przyczyny, okoliczności oraz stan faktyczny, który przyczynił się do pogwałcenia lub zaniechania stosowania umowy. Chodzi o zastosowanie klauzuli *Rebus sic stantibus* jako przyczyny usprawiedliwiającej wypowiedzenie konkordatu.

Ważną kwestią prawną jest wpływ wojny na obowiązywanie konkordatów. Sprawa ta nabrała szczególnej aktualności po pierwszej wojnie światowej, gdy zmieniła się mapa polityczno-terytorialna Europy i powróciły na nią przez wielki formalnie nieistniejące państwa. Aby wyjaśnić tę kwestię papież Benedykt XV wygłosił na konsystorzu 21 listopada 1921 r. uroczystą alokucję, której myśli były następujące: w związku z powstaniem po wojnie nowych państw, powiększeniem i wielkimi przemianami jeszcze innych w takim stopniu, że nie mogą być one uznawane za identyczne osoby moralne¹⁷ z tymi państwami, z którymi Stolica Apostolska zawarła konkordaty, dlatego nie mogą one korzystać z umów lub konkordatów zawartych z dawnymi państwami, których są sukcesorami¹⁸. Alokucja

¹⁴ *Raccolta di Concordati...*, op. cit., vol. I, s. 157.

¹⁵ *Ibidem*, vol. II: 1915–1954, s. 7.

¹⁶ *Vienna Convention on the Law of Treaties (with annex). Concluded at Vienna on 23 May 1969*, No. 18232, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf> [dostęp: 28.10.2021].

¹⁷ „Osoby moralne” zgodnie z ówczesnym kodeksem kanonicznym i doktryną kościelną oznaczały osoby – podmioty prawa międzynarodowego.

¹⁸ Komentarz do alokucji: H. Wagnon, *Concordats et droit international: fondement, élaboration, valeur et cessation du droit concordataire*, Gembleoux 1935 (Dissertationes ad gradum

nie wymieniała Polski ani innych krajów, choć w oczywisty sposób z powodu skutków zaborów Polski dotyczyła.

Po drugiej wojnie światowej Stolica Apostolska nie podtrzymała zasad wyrażonych w alokucji Benedykta XV, a raczej zbliżyła się do poglądów wyrażanych w doktrynie politycznej RFN, uznającej ciągłość tego państwa i Trzeciej Rzeszy. Znalazło to potwierdzenie w uznaniu przez obie strony za obowiązujący zawartego w 1933 r. konkordatu, już po dojściu do władzy Hitlera. Nastąpiło to pomimo faktu, że osobowość prawnomiędzynarodowa Niemiec uległa zmianie w wyniku podziału kraju i utworzenia dwóch państw niemieckich¹⁹. Kwestia ta pojawiła się także w odniesieniu do polskiego konkordatu z 1925 r.

4

Konkordatem, w oparciu o prawie tysiącletnią praktykę, nazwać można w zasadzie każdą umowę między Stolicą Apostolską a państwami w sprawach dotyczących sytuacji Kościoła katolickiego na danym terenie. Klasyczne pojęcie konkordatu związane jest jednak z umową regulującą – lub dążącą do uregulowania – całokształt spraw związanych z sytuacją Kościoła w danym państwie. Umowy regulujące wybrane zagadnienia, które wymieniają je z reguły już w tytułach, nazywane są też porozumieniami lub umowami częstkowymi²⁰.

W oparciu o historię umów konkordatowych przyjmuje się w literaturze przedmiotu, że regulują one trzy rodzaje spraw: sprawy kościelne, zwane także „duchowymi” (*res spirituales*), sprawy doczesne (*res temporales*) oraz sprawy mieszane (*res mixtae*). Sprawy kościelne stanowią główną treść konkordatów. Należą do nich takie kwestie jak: pozycja i prawa Kościoła w danym państwie, uznanie pozycji religii katolickiej (w niektórych przypadkach za panującą²¹) w państwie, prawa

magistri in Facultate Theologica vel in Facultate Iuris Canonici consequendum conscriptae, Ser. 2, T. 29), s. 311–314. W polskim piśmiennictwie A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe a Stolica Apostolska*, „Życie i Myśl” 1963, nr 11–12, s. 12.

¹⁹ Aspekty prawnomiędzynarodowe takich sytuacji omawiane są szeroko w publikacji: *idem*, *Granica polsko-niemiecka a konkordaty z lat 1929 i 1933*, Warszawa 1958, s. 309–311.

²⁰ R. Buchała, *Polska – NRD – NRF – Watykan a status quo w Europie: zarys problemu*, Katowice 1972 (Zeszyty Naukowe. Śląski Instytut Naukowy, nr 44), s. 21.

²¹ Tak było w przypadku konkordatu z Hiszpanią z 1851 r. i z Włochami z 1929 r., który określał katolicyzm jako „religię państwową” w Królestwie Włoskim. Konkordat z Włochami z 1984 r. nie zawierał już formuły o religii katolickiej jako religii państwowej we Włoszech. Teksty: *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, vol. I, s. 770–796 oraz vol. II, s. 91–92. Tekst konkordatu z 1929 r.: *Inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum Conventiones*. Initae die 11 februarii 1929, www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19290211_patti-lateranensi_it.html [dostęp: 2.11.2021]; tekst konkordatu z 1984 r.: *Accordo Tra La Santa*

i przywileje udzielane duchownym²², ochrona miejsc świętych oraz swoboda wykonywania obrzędów religijnych²³. Do tej grupy zaliczane są również: prawa Kościoła do datków, kwestie nauczania religii, obsadzania stanowisk kościelnych oraz niektóre powinności duchownych, np. powinność modlitwy za państwo lub głowę państwa, obowiązek składania przysięgi lojalności duchownych wobec państwa²⁴. Do najważniejszych w tej grupie należą: obsadzanie stanowisk kościelnych, zakładanie zakonów i instytucji kościelnych, kwestie przynależności państwowej i narodowościowej, określanie możliwości prowadzenia przez duchownych działalności politycznej i państwowej.

Wśród spraw doczesnych w konkordatach dominowały postanowienia dotyczące kwestii majątkowych²⁵, obejmujące: określenie uprawnień jednostek kościelnych i zakonnych do posiadania majątku, sprawy dotacji państwowych dla Kościoła²⁶, rekompensaty za dobra kościelne przejęte lub będące w administracji państwa, uposażenia duchowieństwa, wykup nadwyżek ziemi od instytucji kościelnych. Odrębną grupę stanowiły dyspozycje dotyczące podatków oraz różnego rodzaju ulg i zwolnień podatkowych.

Tak zwane sprawy mieszane to grupa spraw, które stanowią istotę konkordatu, czyli sprawy wspólne, interesujące równocześnie Kościół i państwo. Do grupy tej należą tak ważne kwestie jak określenie granic diecezji kościelnych i dostosowanie ich do granic i podziału terytorialnego państwa²⁷, powoływanie biskupów i wyższych dostojników kościelnych, sprawy kompetencji sądów cywilnych w stosunku

Sede E La Repubblica Italiana Che Apporta Modificazioni Al Concordato Lateranense, https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19850603_san-ta-sede-italia_it.html [dostęp: 4.11.2021].

²² Np. art. 11, 12, 13 konkordatu z Republiką Dominikańską z 1954 r. *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, t. II, 295–312.

²³ Ujmowały to np. artykuły I, V–VIII konkordatu z Polską z 1925 r. Tekst: Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.), Dz.U. z 1925 r., nr 72, poz. 501.

²⁴ Zobowiązanie to zawierał art. 21 konkordatu z Litwą z 1927 r. Tekst: *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, vol. II, s. 60–66.

²⁵ Sprawy majątkowe uważano za niezwykle ważne i dlatego bywały one niekiedy przedmiotem odrębnych umów. W ten sposób w 1960 r. uregulowano odrębnym układem sytuację majątkową Kościoła w Austrii. Zob. L. Schöppe, *Konkordate seit 1800. Originaltext und Deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate*, Frankfurt am Main 1964, s. 312–314.

²⁶ Przewidziano je m.in. w konkordacie z Polską w art. XXIV pkt 3 z 1925 r. Zob. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską..., *op. cit.*

²⁷ Postanowienia w tym zakresie zawarte są w wielu konkordatach, m.in. w konkordacie z Polską z 1925 r. w art. IX i XXVI. W wielu przypadkach postanowienia w tym zakresie są przedmiotem osobnych układów, jak np. układy z Austrią z 1960 i 1964 r. Zob. *ibidem*.

do osób duchownych, a także niezwykle ważne dla obywateli dyspozycje z zakresu prawa małżeńskiego²⁸. Stałym punktem konkordatów są kwestie nauki religii w szkołach państwowych, wydawnictw i publikacji kościelnych, uznawania świąt kościelnych za państwowe oraz ustanowienia lub wznowienia stosunków dyplomatycznych między Stolicą Apostolską a danym państwem.

5

Umowy i porozumienia konkordatowe towarzyszyły rozwojowi państwowości w Polsce od samych jej początków, choć z różną siłą oddziaływania. Były konsekwencją chrystianizacji Polski i czynnikiem budowy porządku państwowego i prawnego. Za początek związków prawnych, a właściwie prawno-politycznych ze Stolicą Apostolską przyjmuje się akt tzw. darowizny gnieźnieńskiej, dokonany przez Mieszka I na jej rzecz, znany jako dokument *Dagome iudex*. Przy całej historycznej niepewności co do okoliczności, treści i charakteru tego dokumentu, można powiedzieć, że nie był to konkordat, ponieważ takich umów jeszcze wtedy Stolica Apostolska nie zawierała, ale można uznać go za prototyp konkordatu²⁹. *Dagome iudex* powstał najprawdopodobniej w latach 991–992, a miejsce sporządzenia dokumentu jest niepewne³⁰. Jako pierwszy polski dokument *Dagome iudex* znalazł się w odpisie w *Collectio Canonum*, sporządzonym przez kardynała Deusdedita (ok. 1087 r.) zbiorze najważniejszych tekstów – przywilejów Kościoła rzymskiego, udzielanych władcom jako wyraz jurysdykcji i zwierzchności papieża. Znaczenie dokumentu było doniosłe, ponadczasowe, gdyż z woli Mieszka I powstające państwo polskie dostało się pod protektorat Stolicy Apostolskiej. Akt ten został prawdopodobnie potwierdzony przez papieża w formie bulli, jako dokument ana-

²⁸ Np. szeroko w swoim czasie dyskutowane kwestie prawa małżeńskiego uregulowane w konkordacie z Portugalią z 7 maja 1940 r. (tekst: *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, vol. II, s. 244–250), a także wprowadzony konkordatem z 1929 r. we Włoszech model prawa małżeńskiego, będący wzorem dla innych konkordatów. Szerzej: D. Szczepanik, *Wpływ włoskiej reformy prawa małżeńskiego z 1929 roku na projekty Zygmunta Lisowskiego i Jerzego Jaglarza*, [w:] *Pomniki prawa na przestrzeni dziejów*, red. K. Gorski, J. Pokoj, D. Szczepaniak, Ł. Szymura, Kraków 2016, s. 203–218.

²⁹ K. Burczak, *Dagome iudex jako prototyp konkordatów*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1, s. 23–50.

³⁰ Istnieją poglądy, że powstał w kancelarii Mieszka I (zob. G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Warszawa 1988 [Historia – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, nr 140], s. 240–248) lub też w Rzymie, w kancelarii papieskiej, B. Kürbisówna, *Dagome iudex. Studium krytyczne*, [w:] *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. I: *Organizacja polityczna*, red. K. Tymieniecki, Poznań 1962, s. 392–393. Zob. też M. Łodyński, *Dokument „Dagome iudex” a „kwestia sardyńska” w XI wieku*, [Kraków] [1911].

logiczny, rewersał, gdyż taki był zwyczaj w praktyce stosunków papieżstwa z obcymi władcami³¹. Brak jest jednak formalnego dowodu istnienia takiego dokumentu.

W realiach ówczesnej Europy *Dagome iudex* stwarzał podstawy do usytuowania Polski w orbicie państw zachodnich, w kształtującej się wspólnocie chrześcijańskiej, i poddawał opiece papieskiej, a symbolem materialnym związków było płacone Kościołowi świętopietrze³². Dokument ułatwiał jednocześnie Kościołowi tworzenie własnych struktur i urzędów, a także kształcenie duchownych. Polska stawała się częścią *Res Publica Christiana*.

Za pierwszy polski konkordat uznaje się statut łęczycki z 1180 r., wydany przez księcia Kazimierza Sprawiedliwego na zjeździe zwierzchników Kościoła. Zjazd w Łęczycy, w oparciu o zgodę księcia i duchownych kościelnych, zaowocował korzystnymi dla Kościoła zmianami prawa zwyczajowego³³. Ograniczono niektóre uprawnienia urzędników książęcych, w tym prawo żądania podwodów, żywności i innych danin podczas podróży przez dobra duchowieństwa oraz zniesiono dotkliwe dla Kościoła *ius spolii*, które pozwalało na przejmowanie przez księcia majątku zmarłego biskupa. Uchwały łęczyckie zostały potwierdzone w 1181 r. bullą confirmacyjną papieża Aleksandra III, jako głowy Kościoła i suwerena sprawującego zwierzchnią władzę nad Polską i księciem Kazimierzem. Akt papieski nadawał statutowi łęczyckiemu moc prawną obowiązującą z woli Kościoła w uzgodnieniu z państwem, a jego wykonywanie dodatkowo obwarowano groźbą klątwy. Była to też forma legitymizacji władzy księcia Kazimierza, objętej z naruszeniem zasad sukcesji ustanowionych przez Bolesława Krzywoustego.

Statut łęczycki rozpoczyna całą serię aktów, układów i umów zawartych między państwem polskim a Kościołem katolickim od końca XII aż do końca XVIII wieku, czyli do III rozbioru Polski. Omawiając tę liczną grupę aktów i umów Wacław Uruszczak określa je jako „konkordaty nienazwane”, niezawierające nazwy *concordata*, choć zdarzały się też takie, które nazwę taką miały³⁴. Choć były wynikiem uzgodnień, to wydawano je jako akty jednostronne, przede wszystkim w formie bulli papieskich, na ogół na prośby polskich władców lub biskupów dążących do poddania się pod protekcję papieża. Były one potwierdzeniem takich działań, gdyż

³¹ Wspomina o tym Wacław Uruszczak w pracy *Konkordaty nienazwane i nazwane w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Konkordaty polskie...*, *op. cit.*, s. 65–66, powołując się na opinię Stanisława Kutrzeby zawartą w *Historii źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów [1925], s. 86–87.

³² O. Halecki, *Historia Polski*, tłum. z ang. J. Bielatowicz, Z. Kozarynowa, Lublin–Londyn 1992 (Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, nr 135), s. 23.

³³ Szczegóły zob.: A. Vetulani, *Studia nad tekstami i znaczeniem statutu łęczyckiego z r. 1180*, Lwów 1932 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, t. 13, z. 3).

³⁴ W. Uruszczak, *Konkordaty nienazwane...*, *op. cit.*, s. 64.

polские dokumenty z wczesnych okresów państwowości nie zachowały się. Przykładów aktów papieskich w okresie trzech pierwszych wieków istnienia państwa polskiego w formie bulli protekcyjnych było wiele, najprawdopodobniej kilkaset³⁵. Jak pisze Tadeusz Rombek, tylko w okresie pontyfikatu papieża Innocentego III wydano ponad 70 bulli dla Polski³⁶.

Przedmiotem tych aktów były różne kwestie, choć powtarzające się przez wieki, ponieważ zmieniały się podmioty je inicjujące. Miały one charakter zarówno państwowy, świecki, jak i kościelny. Polscy władcy starali się poprzez związki ze Stolicą Apostolską realizować cele polityczne, legitymizować i umacniać własne rządy, co było charakterystyczne zwłaszcza dla okresu rozbicia dzielnicowego. Związki z papieżem dodawały władcom splendoru, równoważyły wpływy cesarstwa niemieckiego i pozwalały osiągać względną niezależność od cesarza, choć za cenę większego uzależnienia od Rzymu. Kościół w Polsce uzyskiwał przywileje i dodatkowe prawa, zwłaszcza majątkowe, a także coraz większą autonomię, głównie w sprawach duchowych. Rozszerzały one zakres wolności Kościoła w Polsce, umacniały immunitety majątkowe i administracyjno-sądowe, ograniczały obowiązki duchowieństwa wobec władzy świeckiej.

Nie zawsze stosunki między ówczesnymi strukturami państwa i Kościoła były najlepsze – dochodziło do sporów przede wszystkim na tle obsady stanowisk biskupich i innych godności kościelnych, a polscy władcy uzyskiwali od papieża uprawnienia do takich nominacji³⁷. Często jednak uwarunkowania zewnętrzne zmuszały polskich władców i wyższe duchowieństwo do współdziałania, przy błogosławieństwie papieża. Przykładem tego była tzw. bulla gnieźnieńska *Ex commisso nobis a Deo* z 7 lipca 1136 r., ogłoszona przez papieża Innocentego II³⁸. Była ona wynikiem porozumienia wypracowanego przez abp. Jakuba ze Żnina i księcia Bolesława Krzywoustego i gwarantowała niezależność arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od arcybiskupstwa w Magdeburgu.

Innym równie doniosłym aktem współdziałania Państwa i Kościoła było założenie Akademii Krakowskiej, jednej z pierwszych *de facto* świeckich, wyższych

³⁵ Wiele z nich zawartych jest w zbiorze *Bullarium Poloniae I: 1000–1342*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982.

³⁶ T. Rombek, *Papiestwo wobec książąt polskich w dobie rozbicia dzielnicowego (1138–1306)*, „Pisma Humanistyczne” 2004, nr 6, s. 61–72.

³⁷ Jako klasyczny wymieniany jest w historii Kościoła i państwa polskiego spór między królem Kazimierzem Jagiellończykiem a Episkopatem z 1460 r. o obsadę biskupstwa krakowskiego. Zdecydowane stanowisko władcy doprowadziło do przejęcia przez króla prawa do takich nominacji. Zob. H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, oprac. K. Pietkiewicz, Poznań 1999, s. 262 i nast.

³⁸ *Bullarium Poloniae...*, op. cit., s. 6.

uczelni w Europie. Choć to Kazimierz Wielki był inicjatorem i fundatorem uczelni, to do nadania Akademii ram prawnych i uznania międzynarodowego, niezbędne było wydanie przez papieża Urbana V 1 września 1364 r. bulli erekcyjnej³⁹.

W wieku XV nie zawarto na szczeblu centralnym żadnej umowy konkordatowej, ale zawierane były za wiedzą Stolicy Apostolskiej ugody (*concordata*) między przedstawicielami duchowieństwa a rycerstwem i władzami regionalnymi na ziemiach polskich. Jedną z nich była ugoda małopolska zawarta w 1434 r. pod nazwą *Laudum Vartense*, dotycząca poboru dziesięcin, sądownictwa świeckiego i naturalnego, zasad karania duchownych oraz innych spornych spraw⁴⁰.

6

Wiek XVI w historii umów konkordatowych bywa niekiedy nazywany „wiekiem polskim”, jako że umowy tego typu zawierane przez Stolicę Apostolską dotyczyły niemal jedynie spraw polskich, w tym głównie kwestii obsadzania beneficjów⁴¹. Szczególne znaczenie w tym zakresie miały trzy bulle papieskie wydane przez papieża Leona X w latach 1513–1515, będące skutkiem zabiegów przedsięwziętych przez kanclerza koronnego Jana Łaskiego w imieniu króla Zygmunta I, jako wysłannika królewskiego na V sobór laterański. Początkowały one całą serię dokumentów papieskich i zostały przez Józefa Brzezińskiego, wybitnego badacza umów konkordatowych, nazwane „pierwszym polskim konkordatem”⁴². Składały się na ten konkordat: bulla *Super electione archidiaconorum perpetua* z 1513 r.; *Creditam nobis desuper* z 31 lipca 1515 r. oraz bulla *Sacrosanctae universis Ecclesiae regimini* z 9 sierpnia 1515 r. Dokumenty te uzupełnione zostały dalszymi aktami papieskimi. Wszystkie dotyczyły obsady kanonii i innych godności kościelnych w różnych diecezjach na obszarze państwa polskiego oraz warunków, jakie spełniać powinni kandydaci. Miały porządkować stan prawny i łagodzić spory wynikające na tym tle między władzami świeckimi i kościelnymi. Bulla z sierpnia 1515 r. zawierała ponadto zalecenia dotyczące podniesienia

³⁹ Zob.: W. Uruszczak, *Powstanie Uniwersytetu w Krakowie w 1364 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, z. I, s. 13–38, a także wykład inauguracyjny byłego rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Franciszka Ziejki, wygłoszony 1 października 2016 r., *Najpiękniejszy klejnot w koronie Kazimierza Wielkiego. Uniwersytet Krakowski w dziejach kultury polskiej*, wykład inauguracyjny, <https://www.uj.edu.pl/documents/10172/e0772df0-23af-405b-afd6-92cbb54a179> [dostęp: 4.11.2021].

⁴⁰ W. Uruszczak, *Konkordaty nienazwane...*, *op. cit.*, s. 77–78.

⁴¹ T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 83.

⁴² J. Brzeziński, *O konkordatach Stolicy Apostolskiej z Polską w XVI wieku*, Kraków 1893, s. 263 i nast.

stopnia pobożności wśród kleru i wiernych, a także praw spadkowych z beneficjów w przypadku śmierci beneficjenta.

1 lipca 1519 r. papież Leon X wydał bullę *Romanus Pontifex*, na prośby „najdroższego w Chrystusie syna Zygmunta, króla Polski”, kierowane do Soboru Laterańskiego i papieża za pośrednictwem jego posła Erazma, biskupa płockiego⁴³. Dokument porządkował sytuację prawną w zakresie nadawania godności i beneficjów kościelnych. Bulla była wyrazem władzy papieskiej i potwierdzała, że jedyną normą, zgodnie z którą mogły być w Polsce nadawane beneficja, były normy prawa kanonicznego. W bulli potwierdzone zostały prawa przysługujące zwyczajnym kolatorom, czyli ordynariuszom – patronom, do ich nadawania. Uznano za bezzasadne wszelkie akty prawne dążące do omijania tych norm poprzez próby uzyskiwania ich bezpośrednio w Kurii Rzymskiej. Wyjątkiem miały być tylko te nadane przez samego papieża⁴⁴.

Uzupełnieniem dokumentów Leona X była bulla Klemensa VII *Cum singularem fidei constantiam* z 1 grudnia 1525 r., odwołująca się do supliki króla Zygmunta I o wyraźne ustalenie zakresu praw przysługujących biskupom polskim w zakresie kollacji, czyli nadawania beneficjów. Prośba polskiego króla wynikała z nadal utrzymujących się niejasności na tle stosowania bulli Leona X⁴⁵. Klemens VII zagwarantował ordynariuszom polskim wieczyste prawo do kollacji beneficjów w ciągu sześciu miesięcy w roku, alternatywnie wobec podobnych uprawnień Stolicy Apostolskiej w pozostałej części roku. W okresie przynależnym Kościołowi zabronione było zabieganie i uzyskiwanie w Kurii Rzymskiej koadiutorii i ekspektatyw na beneficja w Polsce⁴⁶. Opublikowanie i wykonanie bulli obaj papieże powierzali biskupom różnych polskich diecezji, a ich nierespektowanie zagrożone zostało karami kościelnymi. Inkorporacja umów konkordatowych do ówczesnego systemu prawnego w Polsce, a właściwie jego współtworzenie poprzez takie umowy, świadczyło jednocześnie o pozycji Kościoła w Polsce i w Europie, ponieważ sytuacja w Polsce nie była wyjątkiem⁴⁷.

⁴³ *Raccolta di Concordati...*, op. cit., vol. I, s. 254.

⁴⁴ J. Brzeziński, op. cit., s. 279.

⁴⁵ Bulle obu papieży, zawierające sprecyzowane ograniczenia dla władz świeckich, zostały wydane, jak wskazano w ich tekstach, na prośbę polskiego króla Zygmunta I. Tkwiła w tym przewrotność, gdyż ordynariusze Królestwa Polskiego w imieniu króla dwukrotnie (w pismach z 27 marca i 1 grudnia 1525 r.) prosili papieża Klemensa VII o zmianę dyspozycji i zniesienie papieskich rezerwacji. Zob. T. Włodarczyk, op. cit., s. 85.

⁴⁶ W. Uruszczak, *Konkordaty nienazwane...*, op. cit., s. 84.

⁴⁷ Wiele z tych aktów i układów znalazło się w opracowanym przez kanclerza wielkiego koronnego Jana Łaskiego i ogłoszonym w 1506 r. statucie *Sławnego Królestwa Polskiego wspólne przywileje, konstytucje i urzędowe zezwolenia i zaaprobowane dekrety*.

Nie oznaczało to, że stosunki między państwem a Kościołem układały się harmonijnie. Kościół długo pamiętał incydent dziejowy u zarania państwowości polskiej i męczeńską śmierć biskupa Stanisława ze Szczepanowa. Spory i zatargi, zwłaszcza na tle nominacji i nadawania beneficjów, zdarzały się niemal w każdym okresie historii. Omawiane bulle papieża Leona X i Klemensa VII odrzucone zostały postanowieniami sejmu piotrkowskiego z 1538 r., zatwierdzonymi przez króla Zygmunta Augusta, który w uchwale *O opatach i przełożonych* podtrzymał w całej rozciągłości prawo patronatu królewskiego odnośnie do wszystkich stanowisk w opactwach⁴⁸.

7

Okres od połowy XVI do połowy wieku XVII to czas ciszy konkordatowej. Problemy wewnętrzne Kościoła, nadużycia i skandale nieomijające rzymskiego centrum katolicyzmu i instytucji papieżstwa (antypapieży), prowadziły do głębszych kryzysów, skutkujących podziałami religijnymi i szybko rozwijającym się procesem reformacji. Reakcja Stolicy Apostolskiej była rachityczna i spóźniona, co w konsekwencji doprowadziło do schizmy w Kościele zachodnim. Wszystko to osłabiało międzynarodowy autorytet papieżstwa, czemu nie sprzyjała też polityczna sytuacja w Europie, a konflikty w których pierwiastek religijny odgrywał decydującą rolę, doprowadziły do długoletniej wojny, znanej w historiografii jako wojna trzydziestoletnia. Na oczach ówczesnych świadków historii upadała wspólnota i ład określany jako *Res Publica Christiana*. Z tych ruin, w bólach dwuletnich negocjacji między stronami konfliktu, rodził się nowy ład, zwany od miejsca rozmów pokojem westfalskim. Miał on, a nawet ma nadal, znaczny wpływ na rozwój prawa i stosunków międzynarodowych⁴⁹.

Podejmowane przez Stolicę Apostolską działania kontrreformacyjne, zapoczątkowane uchwałami Soboru Trydenckiego (1545–1563), porządkowały sprawy kościelne, dały impuls do rozwoju nauki teologii, umacniały pozycję zewnętrzną Stolicy Apostolskiej. Papieżstwo stopniowo wracało na pozycję potencjalnych, równorzędnych partnerów państw w regulacjach umownych, interesujących obie strony.

⁴⁸ W. Uruszczak, *Konkordaty nienazwane...*, op. cit., s. 84–85.

⁴⁹ Na ten temat: J. Czaja, *Nowy ład międzynarodowy i jego wpływ na bezpieczeństwo*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Aspekty metodologiczne i systemowe*, red. P. Bajor, Kraków 2020, s. 49–58.

Wśród pierwszych konkordatów po okresie ciszy nie było umów z Polską⁵⁰. Konkordatem początkującym nowy okres działalności Stolicy Apostolskiej była umowa zawarta 30 marca 1630 r. między papieżem Urbanem VIII a Ferdynandem II, cesarzem rzymskim, królem Niemiec, w sprawie dóbr pokościelnych w Czechach. Dobra kościelne w czasach zamętu religijnego, walk i ruchów innowierczych, zostały osłabionemu Kościołowi odebrane nie tylko w Czechach, ale także w innych krajach w Europie. Kościół, z poparciem Stolicy Apostolskiej, dążył do ich odzyskania, ale napotykał zdecydowany opór władz państwowych i nowych właścicieli. Jedynym polubownym sposobem rozwiązania tej kwestii, honorowym dla Kościoła jako strony słabszej, było przyjęcie zasady remunracji, czyli odszkodowania finansowego. Takie też były główne postanowienia konkordatu w sprawie dóbr w Czechach i stał się on wzorem dla innych umów konkordatowych tego okresu⁵¹.

6 sierpnia 1736 r., dwieście lat po poprzednich umowach, zawarty został konkordat między papieżem Klemensem XII a królem polskim Augustem III Sasem w sprawie opactw komendatoryjnych. Punktem wyjścia do negocjacji były zmiany wprowadzone do konstytucji sejmku grodzieńskiego w 1726 r. dotyczące obsadzenia opactw. Uchwały sejmku grodzieńskiego, zatwierdzone przez Augusta II, domagały się egzekucji prawa patronatu królewskiego. Zamierzano wysłać do Rzymu poselstwo zaopatrzone w ультимативną instrukcję, z zamiarem uzyskania od papieża respektowania królewskiego prawa patronatu, pod groźbą usunięcia opatów i innych dostojników zajmujących te stanowiska wbrew temu prawu. Sejm, zwany pacyfikacyjnym, zebrany w Warszawie w 1736 r. za panowania Augusta III, pod presją warszawskiej nuncjatury, znacznie złagodził stanowisko władzy państwowej, rezygnując z zalecenia usuwania siłą opatów⁵². Wojewoda sandomierski (piastujący także szereg innych godności) Jan Tarło zobowiązany został do prowadze-

⁵⁰ Trwały natomiast w Polsce prace komisji mieszanej (z udziałem osób świeckich i duchownych) porządkujące system prawny w zakresie rozgraniczenia właściwości sądów świeckich i kościelnych, zakończone opublikowaniem książki *Korektura praw* z 1532 r. Nie weszła ona jednak w życie, odrzucona przez sejm piotrkowski w 1534 r., stała się natomiast podstawą do redakcji tekstu sejmku krakowskiego z 1543 r.

⁵¹ T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 86–87.

⁵² Zobowiązanie o dążeniu do złagodzenia stanowiska podjął August III jeszcze jako księżę Fryderyk August w *pacta conventa*, podpisanych w Warszawie 1 listopada 1733 r. Odpowiedni fragment głosił: „Instancyować także do Oyca S. będziemy, aby dyfferencye de iure Patronatus [...] jako nayprzędzy cum Curia Romana z ukententowaniem naszym y Rzplitey per concordata finaliter. Na przyszlým zaś nakpierwszym doszlým seymie, cum Ordinibus Rzplitey o to starać się będziemy, aby satisfactionem Oyca S. konstytucyi grodzieńskiey na Seymie anno 1726 postanowionej stanęła modificatio”, *Volumina Legum*, t. V, Wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 313.

nia ugodowych pertraktacji z nadzieją na „ojcowską łaskawość” Ojca Świętego⁵³. Konkordat zatwierdził papież Klemens XIII bullą *Summi atque aeterni Pastoris* z 13 września 1737 r.⁵⁴. Przyznawał on królowi Polski prawo do mianowania (komendacji) 13 opactw wymienionych w dokumencie, zwanych komendatoryjnymi. Tym samym uprawnienia królewskie do tego rodzaju nominacji zostały okrojone, gdyż nieograniczone korzystanie z patronatu prowadziło do nadużyć i fikcyjnych nominacji osób, które z życiem klasztorным niewiele miały wspólnego, pobierały natomiast apanaże z tego tytułu⁵⁵.

Ten ostatni przed okresem zaborów konkordat polski uporządkował sprawę komendacji opatów – wyciszył spory na tym tle, przyczyniając się do lepszego zarządzania klasztorami. Choć nie zatwierdził go sejm, gdyż zgromadzenia sejmowe w okresie rządów Augusta II nie były zwoływane, to został on jednak zaaprobowany 10 lipca 1737 r. przez komisję „Senatorów i ministrów stanu Królestwa Polskiego, zebranych we Wschowej i przez nich wszystkich podpisany”⁵⁶.

Smutnym akordem w historii umów konkordatowych dotyczących ziem polskich, zaistniałym już po ostatnim rozbiórze Polski, związanym ze skutkami tych grabieżczych aktów, była bulla cyrkumskrypcyjna papieża Piusa VI *Maximis undique* z 16 października 1798 r. ustalająca nowy podział diecezji w cesarstwie rosyjskim. Bulla stanowiła *de iure* uznanie podziału Polski i skutków, jakie zabór niósł dla Kościoła. Znalazło się w niej stwierdzenie papieża, że „dzięki zwycięstwom i tryumfom [cesarstwo rosyjskie] rozszerzyło swe granice i włączyło do swych posiadłości tereny zamieszkane przez katolików”⁵⁷.

W sprawach granic polskich diecezji, a także urzędów i beneficjów kościelnych zawarto w okresie zaborów jeszcze kilka innych umów. Ich stronami nie był w oczywisty sposób podmiot polski, lecz władze zaborcze. Cztery z tych umów zawarto z Rosją, a jedną z Prusami. Stolica Apostolska, której stawiano zarzut w polskiej publicystyce, że zawierając umowy z zaborcami w sprawach polskich *de iure* uznaje skutki prawnomiędzynarodowe zaborów, zachowała jednak pewną ostrożność, co wyrażało się w formule ujęcia państwowej strony umów. W bulli cyrkumskrypcyjnej *Ex imposita nobis* wydanej przez papieża Piusa VII 30 czerwca 1818 r. dotyczącej granic diecezji w Polsce strona watykańska zaznaczyła, że dotyczy ona terenów, „które aktualnie podlegają panowaniu Najjaśniejszego

⁵³ T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 88.

⁵⁴ Tekst: *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, t. I, s. 311–321.

⁵⁵ W. Uruszczak, *Konkordaty nienazwane...*, *op. cit.*, s. 88.

⁵⁶ A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. IV: *Ab Innocentio PP. XII usque ad Pium PP. VI 1697–1775*, Romae 1864, s. 123–126.

⁵⁷ *Raccolta di Concordati...*, *op. cit.*, vol. I, s. 539.

i Najpotężniejszego Księcia Aleksandra, Imperatora Rosji i króla Polski”⁵⁸. W umowie z Prusami, ogłoszonej bullą *De salute animarum* z 16 lipca 1821 r., dotyczącej granic diecezji, stwierdzono, że dotyczą one terenów, „które aktualnie podlegają Fryderykowi Wilhelmowi, królowi pruskiemu”⁵⁹. Zawarty w 1855 r. konkordat między Piusem IX a cesarzem austriackim Franciszkiem Józefem I objął zakresem uregulowań wszystkie ziemie cesarstwa, w tym także objęte zaborem ziemie polskie⁶⁰.

8

Konkordaty to umowy *sui generis* z racji formy, treści i podmiotów je zawierających. Największą ich specyfiką jest to, że łączą dwie sfery władztwa: polityczno-państwową i religijno-duchową. Dotyczą obszaru tylko jednego z podmiotów umowy, ale zajmują się sprawami, którymi obydwie strony – państwo i Stolica Apostolska – są żywotnie zainteresowane. Umowy konkordatowe towarzyszyły rozwojowi państwowości w Polsce od samych jej początków. Były konsekwencją chrystianizacji Polski i czynnikiem umacniania porządku państwowego i prawnego. Były też prawnymi podstawami do sytuowania Polski w orbicie państw zachodnich i cywilizacji zachodniej, a jednocześnie, zwłaszcza we wczesnym okresie polskiej państwowości formą legitymizacji władzy centralnej na tle relacji między władcami ówczesnej Europy. Taki charakter miał pierwszy konkordat, za jaki uznaje się statut łęczycki z 1180 r. potwierdzony bullą confirmacyjną papieża Aleksandra III z 1181 r. W okresie do 1795 r., do III rozbioru Polski, zawarto między państwem a Kościołem w Polsce kilkaset umów konkordatowych, z których większość została potwierdzona dokumentami papieskimi. Zawierane między Polską a Stolicą Apostolską konkordaty dotyczyły różnych spraw, w tym granic diecezji kościelnych, wzajemnych praw i obowiązków władz i duchowieństwa, sądownictwa, zakonów i instytucji kościelnych, a także wielu innych spraw wspólnych, ważnych dla obu stron.

Konkordaty były przedmiotem sporów i konfliktów politycznych w różnych okresach historii. Mimo to oba podmioty – państwo polskie i Stolica Apostolska – uznawały je w każdej epoce, także współcześnie, za ważne dla państwa, Kościoła i narodu.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 638.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ T. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 136–137.

Bibliografia

Akty prawne

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.), Dz.U. z 1925 r., nr 72, poz. 501.

Źródła

- Bullarium Poloniae I: 1000–1342.*, ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Romae 1982.
 „L'Osservatore Romano”, 17.07.1995.
Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le Autorità Civili, vol. I: 1098–1914, vol. II: 1915–1954, ed. A. Mercati, Romae 1954.
 Schöppe L., *Konkordate seit 1800. Originaltext und Deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate*, Frankfurt am Main 1964.
 Theiner A., *Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae*, t. IV: *Ab Innocentio PP. XII usque ad Pium PP. VI 1697–1775*, Romae 1864.
Vienna Convention on the Law of Treaties (with annex). Concluded at Vienna on 23 May 1969, No. 18232, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf> [dostęp: 28.10.2021].
Volumina Legum, t. V, Wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860.

Opracowania monograficzne

- Brzeziński J., *O konkordatach Stolicy Apostolskiej z Polską w XVI wieku*, Kraków 1893.
 Buchała R., *Polska – NRD – NRF – Watykan a status quo w Europie: zarys problemu*, Katowice 1972 (Zeszyty Naukowe. Śląski Instytut Naukowy, nr 44).
 Czaja J., *Prawnomiędzynarodowy status Watykanu*, Warszawa 1983.
 Halecki O., *Historia Polski*, tłum. z ang. J. Bielatowicz, Z. Kozarynowa, Lublin–Londyn 1992 (Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, nr 135).
 Hinschius P., *Staat und Kirche*, Freiburg i.B. 1883.
 Kłafkowski A., *Granica polsko-niemiecka a konkordaty z lat 1929 i 1933*, Warszawa 1958.
 Kutrzeba S., *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów [1925].
 Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Poznań 1988 (Historia – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, nr 140).
 Łodyński M., *Dokument „Dagome Iudex” a „kwestia sardyńska” w XI wieku*, [Kraków] [1911].
 Tarquini A.C., *Iuris ecclesiastici publici institutiones*, Ed. 19, Romae 1906.
 Wagon H., *Concordats et droit international: fondement, élaboration, valeur et cessation du droit concordataire*, Gembleoux 1935 (Dissertationes ad gradum magistri in Facultate Theologica vel in Facultate Iuris Canonici consequendum conscriptae, Ser. 2, T. 29).
 Wiślicki J., *Konkordat. Studium prawne*, Lublin 1926 (Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, nr 2).

Włodarczyk T., *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974.

Artykuły i rozdziały w opracowaniach zbiorowych

- Blanco A.M., *Derecho interpotestativo eclesiástico (naturaleza de las normas de fuente externa sobre materia eclesiástica)*, „Revista de Estudios Políticos” 1973, N° 187, s. 227–274.
- Briere Y. de la, *Le Droit concordataire dans le nouvelle Europe*, „Recueil des Cours de l’Académie de droit international de la Haye” 1938, t. 63, s. 371–466.
- Burczak K., *Dagome Iudex jako prototyp konkordatów*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1, s. 23–50.
- Czaja J., *Nowy ład międzynarodowy i jego wpływ na bezpieczeństwo*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Aspekty metodologiczne i systemowe*, red. P. Bajor, Kraków [cop. 2020], s. 49–67.
- Delos J.T., *Le Traité du Lateran et la situation juridique nouvelle de la Papauté*, „Revue Générale de Droit International Public” 1929, N° 36, s. 452–478.
- Hinschius P., *Staat und Kirche*, „Neue Folge” 1884, vol. 7(26), s. 124–139.
- Kłafkowski A., *Prawo międzynarodowe a Stolica Apostolska*, „Życie i Myśl” 1963, nr 11–12, s. 3–34.
- Krukowski J., *Pojęcie i rodzaje konkordatów*, [w:] *Konkordaty polskie. Historia i teraźniejszość*, red. J. Krukowski, Lublin [cop. 2019], s. 13–34.
- Kürbisówna B., *Dagome iudex. Studium krytyczne*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. I: *Organizacja polityczna*, red. K. Tymaniecki, Poznań 1962, s. 362–424.
- Rombek T., *Papiestwo wobec książąt polskich w dobie rozbitcia dzielnicowego (1138–1306)*, „Pisma Historyczne” 2004, nr 6, s. 61–72.
- Szczepaniak D., *Wpływ włoskiej reformy prawa małżeńskiego z 1929 roku na projekty Zygmunta Lisowskiego i Jerzego Jaglarza*, [w:] *Pomniki prawa na przestrzeni wieków*, red. K. Górski, J. Pokoj, D. Szczepaniak, Ł. Szymura, Kraków 2016, s. 203–218.
- Uruszczak W., *Konkordaty nienazwane i nazwane w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Konkordaty polskie. Historia i teraźniejszość*, red. J. Krukowski, Lublin [cop. 2019], s. 61–92.
- Uruszczak W., *Powstanie Uniwersytetu w Krakowie w 1364 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, z. 1, s. 13–40.
- Vetulani A., *Studia nad tekstami i znaczeniem Statutu Łęczyckiego z r. 1180*, Lwów 1932 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, t. 13, z. 3).

Adresy internetowe

- Accordo Tra La Santa Sede E La Repubblica Italiana Che Apporta Modificazioni Al Concordato Lateranense, https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19850603_santa-sede-italia_it.html [dostęp: 4.11.2021].
- Inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum Conventiones. Initae die 11 februarii 1929, www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19290211_patti-lateranensi_it.html [dostęp: 2.11.2021].

United Nation Treaty Collection, <https://treaties.un.org> [dostęp: 28.10.2021].

Ziejka F., *Najpiękniejszy klejnot w koronie Kazimierza Wielkiego. Uniwersytet Krakowski w dziejach kultury polskiej*, wykład inauguracyjny, <https://www.uj.edu.pl/documents/10172/e0772df0-23af-405b-afd6-92cbb54a179> [dostęp: 4.11.2021].

JAN CZAJA

PROF. DR HAB., KRAKOWSKA AKADEMIA IM. ANDRZEJA FRYCZA MODRZEWSKIEGO

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4727-2754](https://orcid.org/0000-0002-4727-2754)

Umowy konkordatowe Polski ze Stolicą Apostolską w okresie do III rozbioru

Konkordaty są specyficznymi umowami funkcjonującymi w różnych porządkach prawnych: państwowym i kościelnym, a z racji tego, że są zawierane przez dwa podmioty prawa międzynarodowego, Stolicę Apostolską i państwo, są także umowami międzynarodowymi. Umowy konkordatowe zawierane są od niemal tysiąca lat, od roku 1098, i w międzyczasie zmieniały się ich elementy, w tym ich nazwa, przedmiot, treści i język. Różnie interpretowana była w historii natura prawna konkordatów, w zależności kto – państwo czy strona kościelna – jej dokonywał. Umowy konkordatowe towarzyszyły rozwojowi państwowości w Polsce od samych jej początków. Były konsekwencją chrystianizacji Polski i czynnikiem umacniania porządku państwowego, jedną z podstaw sytuowania Polski w orbicie państw zachodnich i cywilizacji zachodniej. Bywały przedmiotem sporów politycznych w różnych okresach historii. Mimo to Stolica Apostolska i państwo polskie uznawały je w każdej epoce politycznej – także współcześnie – za ważne dla państwa, Kościoła i narodu. Założeniem artykułu jest przedstawienie zarysu prawnej i historycznej problematyki konkordatów, ich istoty i roli w kształtowaniu stosunków państwo – Kościół w różnych okresach państwowości aż do III rozbioru i utraty przez Polskę bytu państwowego.

Słowa kluczowe: konkordaty i umowy konkordatowe, Stolica Apostolska, natura prawna konkordatów, bulle cyrumskrypcyjne, papież i Kościół rzymskokatolicki, prawo kanoniczne

JAN CZAJA

PROFESSOR, ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI KRAKOW UNIVERSITY

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4727-2754](https://orcid.org/0000-0002-4727-2754)

Concordat agreements between Holy See and Poland until the Third Partision

Concordats are a specific type of agreements between the Holy See and sovereign states which function in different legal orders: state and church canon law. The fact that concordats are the conventions between two subjects of international law they are also recognized as international treaties. The history of concordats is almost one thousand years old, dates

from 1098 and they are still used by both sides to regulate the matters in common interests. In meantime it have been changed the names, forms, matters and language of concordats, but it did not changed the legal nature and essence of concordats. The history of Polish statehood is closely interrelated with different forms of agreements between Catholic Church and state authorities. Concordats were the consequences of Christianity adoption by Poland having impact on its close cultural relations with Western Europe. The interpretation and execution of concordats in Poland have been sometimes the cause of conflicts but both the Holy See and the state authorities recognized them through the history as important for State, Church and Nation. The article focuses on description of legal nature of concordats and the history of them in Poland until the Third Partition of country in 1795.

Key words: Concordats and concordat agreements, Holy See, Legal nature of concordats, Pope and Catholic Church, Circumcision bull, Canon law